

UDK 330.82 + 008

Nurko Pobrić

LIBERALIZAM I MULTIKULTURALIZAM**LIBERALISM AND MULTICULTURALISM****Sažetak**

Predmet našeg interesiranja predstavlja odnos liberalizma i multikulturalizma, posebno kao modela moguće organizacije društva i države. Posredno, u ovom tekstu, govori se i o Bosni i Hercegovini, odnosno njenom sadašnjem ustavnom uređenju. Upućuje se i na nedovršenost tog uređenja, te potrebu da se Ustav Bosne i Hercegovine mijenja. Težište je na tvrdnji da osnova bilo kakve forme državne organizacije mora biti pojedinac – građanin, i njegova građanska i druga prava. Društvene grupe, bilo koje vrste, ne mogu biti isključiva osnova ustrojstva jedne države. Kolektivna prava grupa, u osnovi, izvode se iz prava pojedinaca. Kulturno-etnička pripadnost, prema shvaćanju liberalne teorije, ne može biti posebna osnova za privilegiran položaj u državi i društvu. U svakom slučaju, savremeni multikulturalizam podrazumijeva zaštitu društvenih grupa u vidu raznih formi autonomije, samouprave i posebnih (identitetskih) prava, pri tome se pojedinac (građanin) ne potiskuje u drugi plan, nego i dalje ostaje činilac konstituiranja političke vlasti.

Ključne riječi: liberalizam, multikulturalizam, zajednica, pojedinac, građanin, neutralna država, politička kultura, ustavni patriotizam, lična i kolektivna prava, autonomija, samouprava

Summary

The object our interest represents relation between multiculturalism and liberalism, especially as a module of possible organisation of the state and the society. Indirectly, this text is about Bosnia and Herzegovina, that is, about it is present constitutional

regime. It addresses the incompleteness of that the incompleteness of that regime, and the need of changing the basis for any form of the state organisation must be and individual – a citizen and his or hers civic and other rights. Societi groups, of any kind, can not be the exclusive basis of structure of a state. The collective rights of a group, in foundation, supervene from the rights of the individual. The cultural-ethnic determination, according to the liberal theory, can not be a particular basis for the privileged position within the state and the the society. In any case, contemporary multiculturalism represent the protection of society groups with regard to different forms of autonomy, self-rule and particular (identity) rights, where every individual (a citizen) is not being pushed back in fact remains the basic factor of the constituting of the political power.

Key words: *liberalism, multiculturalism, and individual, a citizen, neutral state, political culture, constitutional patriotism, individual and collective rights, autonomy, self-rule*

1. Uvodne napomene

Raspravljanje o „identitetskim problemima“ Bosne i Hercegovine i u kontekstu liberalno-demokratskog pristupa njihovom „rješavanju“ nameće pitanje određenja šireg evropskog identiteta, evropskog građanina (građanina Evrope). Prethodno, čini se, potrebno je istaći da zahtjev za identitetom ne proističe nikad iz normalne, mirne situacije. Identitet se traži kao garancija od opasnosti uništenja koja dolazi od strane „drugog“ identiteta (stranog identiteta) ili od „brisanja identiteta“ (depersonalizacija). „U stvarnosti ne postoje identiteti, već samo identifikacije: ili sa samom institucijom ili s drugim subjektima posredstvom institucije. Identiteti su samo idealan cilj procesa identifikacije, pitanje njihove časti, izvjesnosti ili neizvjesnosti njihove svijesti, te otuda njihov imaginarni referend“.¹

¹ Etjen Balibar: Kultura i identitet – Kulturni identitet, nacionalni identitet, u Zborniku: Nacija, kultura i građanstvo, Beograd, 2002, str. 60.

Vratimo se evropskom identitetu. Šta je evropski identitet, šta su temeljne osnove tog identiteta, prvenstveno identiteta zemalja utemeljitelja Evropske unije? „Na prvi pogled na tragu tradicionalne političko-filozofske argumentacije moglo bi se zaključiti da je riječ o emancipatorskoj naraciji univerzalizma liberalne demokratije, sekularizma i slobodnog tržišta...“² U vezi s naznačenim uvodnim napomenama, a u svrhu ispunjenja zadatke tematskog sadržaja ovog broja časopisa „Pregled“, te imajući u vidu da osnove evropskog identiteta (kako je to navedeno u citiranoj sentenci) čine liberalna i ustavna demokratija, sekularizam i sloboda tržišta (dodali bismo i vladavinu zakona – prava), u narednim redovima ovog priloga, u vidu uopćenog (i sažetog) pregleda, pokušat ćemo naznačiti osnovne odrednice (i razlike) između liberalizma i multikulturalizma. Držimo da je ovo pitanje relevantno za aktuelnu političku i društvenu stvarnost Bosne i Hercegovine.

2. Multikulturalizam i liberalizam

Termin multikulturalizam u našoj intelektualnoj i političkoj javnosti sve češće je u upotrebi. Ovom terminu pridaju pozitivnu konotaciju oni koje možemo označiti radikalno liberalno-građanski orijentiranim i koji su skloni, također, radikalnom odbacivanju kulturno-etničkog pojma nacije i s njim povezane koncepcije etnonacionalne države. Razlog u navedenom stavu vjerovatno se može potražiti u činjenici što se pojam multikulturalizma dovodi u vezu s pojmom tolerancije prema kulturnim razlikama, s pojmom koji je u korelaciji s liberalnom tradicijom i u toj tradiciji nastalom građanskom državom otvorenom prema pripadnicima različitih etnosa, kultura, religija itd. Međutim, prije bi se moglo reći da je savremeni multikulturalni pokret prvenstveno pokušaj kritike liberalizma i, posredstvom nje, formalno-institucionalnog ustrojstva modernih političkih zajednica i njihovih društvenih implikacija. Cilj ove kritike nerijetko je pokušaj umjerene kritike liberalizma, koji, pritom, ne dovodi u pitanje osnovne postavke liberalnog

² Asim Mujkić: Mi, građani Etnopolisa, Sarajevo, 2007, str. 114.

učenja. Zagovornici ovakve multikulturene orijentacije tvrde da svojim kritičkim analizama doprinose dopunjavanju, inovaciji ili proširivanju ideje liberalizma (umjereni multikulturalizam). Pritom „multikulturalisti poriču da je javni prostor ikad bio stvarno otvoren za sve i da je stvarna jednakost ikada vladala“.³ Neki od njih, da bi izbjegli moguće prigovore za antiliberalizam, nastoje da uporište za svoje koncepcije potraže u klasičnim liberalnim teorijama i u tu svrhu ponovno promišljaju liberalnu tradiciju, i što je važnije vrše njenu reinterpretaciju. Ipak, čini se, cilj navedene kritike nerijetko je i pokušaj radikalnije revizije liberalnog učenja odbacivanjem njegovih bazičnih principa (radikalni multikulturalizam). Predstavnici i jedne i druge opcije izvorište za svoju kritiku nalaze u empiriji koja, navodno, u ovoj ili onoj mjeri dovodi u pitanje bar neke od osnovnih liberalnih postulata.

3. Bazični organizacioni principi liberalne države/društva

Predmoderna država se može, na najapstraktnijem nivou analize, označiti kao supstancijalni identitet stoga što se njena suština može izjednačiti sa zajedničkim dobrom čiji je sadržaj bio dat ovom ili onom koncepcijom ideologije, morala, religije itd. Dobro o kojem je riječ predstavljalo je partikularnu koncepciju dobrog života koja je uzdizana na nivo javnog dobra koje, upravo zato što je javno a ne privatno, država treba da podržava i štiti. Moglo bi se reći da je to dobro bilo telos date države, a njegove komponente njeni konstitutivni principi. Uzdizati neku posebnu koncepciju dobrog života na nivo javnog dobra značilo je pridavati joj obavezujući status. U naznačenom kontekstu proizlazio je i karakter slobode. Dominirala je koncepcija pozitivne slobode po kojoj se sloboda izjednačuje s propisanim djelatnostima od strane države u duhu postuliranja egzistencije objektivnog pojma dobrog života, zapravo privilegiranjem jednog načina života kao konstitutivnog za slobodu.

³ Andrea Semprini: Multikulturalizam, Beograd, 2004, str. 114.

Iz navedenih razloga, ustavi i zakoni predmodernih država nisu se odnosili neutralno prema načinu života stanovnika ovih država. U njima nije moglo biti odredbi kojima bi se proklamirale (i štatile) sloboda vjeroispovijesti, sloboda misli i savjesti, i slično, jer bi to vodilo razdvajanju ovih načina čovjekove egzistencije od državno-političke sfere i posljedično radikalnoj izmjeni identiteta spomenutih država koji se zasnivao na primatu supstancijalnog zajedničkog dobra. Načelno posmatrano, u zakonima starih država težište je bilo ne na pravima već na dužnostima koje su proistjecale iz zahtjeva da se štiti i usavršava zajedničko dobro kao telos zajednice.

Primat javnog dobra nad individualnim pravima implicira identitet privatne i javne sfere na način što se ne prepoznaje razlika između dobrog čovjeka i dobrog građanina, pošto se principi pravde izvode iz jedne jedine posebne koncepcije dobrog života, pa koncepcija dobra ne može biti u domenu privatnog izbora. Ipak, u demokratskim sistemima, kao što je bio atinski, može se govoriti o aktivnoj participaciji građanstva. Međutim, to je sloboda kao participacija u preegzistirajućem javnom dobru, a ne sloboda kao individualna autonomija, ne sloboda izbora između različitih posebnih koncepcija dobrog života.

Proces nastajanja moderne građanske države odvijao se u vidu desupstancijalizacije zajedničkog dobra, kao proces odvajanja njegovih sastavnih supstrata od države, što je omogućilo autonomizaciju privatne (društvene) sfere. Ova konstatacija može se ilustrirati na primjeru religije. U 16. stoljeću evropske države bile su razdirane konfliktom između katolika i protestanata s težnjom i jednih i drugih da njihovoj religiji treba da bude priznat status vladajuće, državne religije. Konflikt je riješen tako što je ukinut sam status državne religije posredstvom odvajanja crkve od države, te potom principijelno religija nije više figurirala kao sastavni dio zajedničkog dobra, odnosno kao konstitutivni princip državnog ustrojstva, već kao nešto što postaje stvar ličnog izbora svakog pojedinca. Time je otvoren i put religioznom pluralizmu i univerzalizaciji prava na religijske razlike na nivou društva u spomenutim državama. Sfera religije prestala je da bude privilegirano područje države. Umjesto toga, pojedinci su stekli slobodu da slijede religiju

koju hoće. Sloboda vjeroispovijesti bila je i ustavno ustanovljena, čime je državi oduzeto pravo da neku od posebnih konfesija posmatra kao zajedničko dobro. Liberali su potom proširili princip vjerske tolerancije na ostale komponente zajedničkog dobra. Postavljena je ideja da principi liberalne pravde ne pretpostavljaju nijednu posebnu koncepciju dobra, odnosno da se liberalna država ne može zasnovati na koncepciji supstancijalnog zajedničkog dobra. Ako se o zajedničkom dobru u liberalnoj državi uopće može govoriti, onda se može govoriti o desupstancijaliziranom zajedničkom dobru izraženom u univerzaliziranim političkim principima formalne slobode i jednakosti koji kao takvi ne privilegiraju nijednu posebnu koncepciju pravde i dobrog života, već ostavljaju mogućnost svim građanima da slijede vlastitu koncepciju dobra. „Politički i filozofski, liberali su podržavali demokratske institucije, vladavinu prava i zakona, toleranciju prema različitostima i mirne reforme.“⁴ Lična sloboda predstavlja središnju vrijednost liberalizma. Savremena liberalna politička teorija i dalje nastoji deducirati univerzalno validni korpus prava iz jednog apstraktnog poimanja autonomnog pojedinca.

Proces odvajanja pojedinih područja ljudskog života od države imao je za rezultat širenje privatne sfere. Time je došlo i do desupstancijalizacije države, procesa sve veće redukcije njenih pretpolitičkih osnova, čime je država (politička zajednica) tendencijski poprimala univerzalni oblik, to jest postajala je entitet čija se suština sastoji od generaliziranih procedura. Vladavina takve države „može biti samo ograničena vladavina, jer se svim elementima u okviru liberalne tradicije pojedincima daju prava i priznaju pravedni zahtjevi koje država mora priznati i poštovati i koji se, ustvari, mogu isticati protiv nje“.⁵ Generaliziranim procedurama iz države se izmješta telos, a principi pravde dovode se u unutrašnji odnos s procedurama. Ne postoji od procedura nezavisan kriterij pravde jer se procedure posmatraju kao instrumentarij koji osigurava da će rezultat biti pravičan. Pojmom proceduralizam eminentno je određen liberalni pogled na državu.

⁴ Robert A. Hajneman: Uvod u političke nauke, Podgorica, 2004, str. 61.

⁵ Džon Grej: Liberalizam, Podgorica, 1999, str. 97.

Što su državne procedure formalnije i sa što manje sadržaja, to su one bliže liberalnom poimanju ideala univerzalnosti koji se najadekvatnije može iskazati pojmom „prazne“ univerzalnosti. Poistovjećivanje suštine države s procedurama, odnosno izmještanje telosa iz nje, implicira instrumentalističku koncepciju države, čiji je temeljni cilj postati sredstvom za osiguranje uvjeta pod kojima pojedinci mogu sami odrediti ciljeve svog života i vlastitu koncepciju sreće. „Individualizam predstavlja osnovno načelo liberalne ideologije. On odražava vjerovanje u vrhovni značaj ljudske jedinice u odnosu na bilo koju društvenu grupu ili kolektivno tijelo.“⁶ Svakako, liberalnu državu ne treba shvatiti bukvalno kao „generaliziranu proceduru“. Njeni „elementi“ su i sloboda, jednakost, tolerancija, pristanak i konstitucionalizam.

Iz perspektive idealne (ili idealizirane) teorije, liberalna država je desupstancijalizirani entitet, to jest čista forma. Ona, kao takva, ne može biti određena bilo kojom posebnom koncepcijom: ideologije, morala, religije, zajedničkog načina života itd. Dakle, u njenoj osnovi ne može biti nijedna posebna koncepcija zajedničkog dobra jer bi u tom slučaju morala biti sadržajno definirana nekim konkretnim skupom zajedničkih vrijednosti, vjerovanja, običaja i tome slično. U zemlji koja bi bila organizirana na čistim liberalnim načelima pokušaj da se ustanovi državna ideologija, etika, religija itd. bio bi nelegitiman jer bi doveo u pitanje samu osnovu ustroja liberalne države, stoga što se liberalnoj državi odriče pravo da propisuje i regulira navedene forme ljudskog života. Ideologija, moral, religija, način života u liberalnoj državi isključivo su privatna stvar. Svaki član liberalne države stiče pravo da sam odabere vlastitu koncepciju dobrog života. Time se radikalno odbacuju ideje na kojima su počivale predmoderne države – ideje zajedničkog dobra izražene u ideološkim, moralnim, religijskim, etničkim i sličnim odrednicama. Ove ideje u liberalnoj državi smještene su u sferu vandržavnog, te se država konstitucionalizira kao dokraja formalizirana struktura izražena u univerzaliziranim pravilima igre koja su, kao takva, otvorena za sve ideologije, moralne poglede, religije, načine života, etnose itd.,

⁶ Endru Hejvud: Politika, Beograd, 2004, str. 87.

osim za one koji bi doveli u pitanje sama ova pravila igre. Samo ona država koja u svoju konstituciju ne uključuje bilo koju partikularnu koncepciju dobra može zadobiti onaj formalno-pravni okvir unutar kojeg njeni pripadnici mogu slijediti bilo koju posebnu koncepciju dobra. U suprotnom, država bi bila formalno-pravno zatvorena za pristalice drugačijih od države priznatih koncepcija ideologije, morala, religije itd. Prema tome, puna desupstancijalizacija državnog identiteta podrazumijeva njegovu punu formalizaciju i univerzalizaciju, čime se otvara prostor za razlike između članova društva, jer njegove članove više ne drži na okupu od države osnaženo supstancijalno jedinstvo zasnovano na nekoj posebnoj koncepciji pravde (dobrog života), već zajednička pravila igre, koja su, baš zato što su univerzalna i čisto formalna, ravnodušna prema svakom posebnom sadržaju i tako otvorena za ideološke, religiozne, moralne, običajnosne i druge razlike. Navedeni stav u osnovi vrijedi i za liberalne države, koje čine multikulturalna društva. „Primjer multikulturalnih društava kao što su Švajcarska i SAD svjedoči o tome da se politička kultura, iz koje konstitucionalni principi vuku korijenje, ne može ni u kom slučaju zasnivati na istom jeziku i istom etničkom i kulturnom porijeklu svih građana. Politička kultura mora služiti kao zajednički imenilac za konstitucionalni patriotizam, koji u isti mah izoštrava svijest o multiplicitetu i o integritetu različitih oblika života kakvi koegzistiraju u multikulturalnom društvu.“⁷ Citirana oznaka multikulturalnih društava (država) neuporediva je u odnosu na aktuelnu političku i društvenu bosanskohercegovačku zbilju u kojoj nedostaje i zajedničke političke kulture i konstitucionalnog (ustavnog) patriotizma, mada se neki politički akteri (političari) u diskursu o predstojećim (!) ustavnim promjenama zalažu za ustavni preustroj Bosne i Hercegovine na principima ustavnog uređenja Švicarske, koju (Švicarsku) vide kao državu etničkih (jezičkih) zajednica, koje su (te jezičke zajednice) osnovni ustavni konstitutivni princip državnog uređenja Švicarske, mada to uopće nije tačno. Dakle, neki domaći „politički

⁷ Jirgen Habermas: Građanstvo i nacionalni identitet: Neka razmišljanja o budućnosti Evrope, u Zborniku: Nacija, kultura i građanstvo, Beograd, 2002, str. 38.

faktori“ koje smo spomenuli ili o Švicarskoj znaju vrlo malo ili su njihova „navijanja“ za „švicarski model“ u domenu „političke taktike, manipulacije“ i sl.

I u budućoj federalnoj republici evropskih država, ističe J. Habermas, isti pravni principi morat će se interpretirati iz perspektive različitih nacionalnih tradicija i historija. Vlastita tradicija dovodit će se u vezu s drugim, nacionalnim kulturama, i relativizirat će se. Dovodit će se u vezu s preklapajućim konsenzusom o zajedničkoj supranacionalnoj kulturi Evropske zajednice.⁸

Za razliku od antičkog polisa, koji je regulirao dužnosti i obaveze svojih građana, moderni zakoni (zakoni liberalne države) dati su u vidu negativnih propisa, u njima se ne fiksira obavezujući sadržaj društvenog života pojedinaca, to jest zajedničko dobro koje bi oni morali da slijede, već polje onoga što je članovima društva zabranjeno. Sve ostalo spada u domen njihovih prava u koja se država ne smije miješati, već ta prava mora jamčiti i štiti. U modernim državama uspostavlja se autonomna sfera djelovanja pojedinca u odnosu na javnu vlast. Stoga, moderna sloboda nije participacija članova zajednice u zajedničkom dobru, već sloboda od države, sloboda kao lična autonomija, kao sloboda izbora između različitih ideoloških, etičkih, religijskih alternativa, koja, pošto je zasnovana na ličnoj autonomiji, uključuje i slobodu revizije i napuštanja izabranih opcija na osnovu novih iskustava i informacija. Zbog radikalnog razdvajanja javnog i privatnog identiteta, pojedinci mogu slobodno mijenjati svoja ideološka, moralna i religijska uvjerenja, svoj etnički identitet, a da njihov javni identitet ostane nepromijenjen i da im se i dalje jamče građanska i politička prava. U opisanom društvu (državi) vladaju negativne slobode, koje su ograničene samo onim što je izričito zabranjeno, a zabranjene su samo one aktivnosti koje predstavljaju alternativu načelu slobode izbora.

Desupstancijalizacija državnog identiteta od posebnih ideologija, religija, običajnosti itd., iz čiste liberalne perspektive, jest i dekulturnalizacija državnog identiteta (oslobađanje od kulturnih

⁸ Isto, str. 38.

sadržaja). Dekulturalizacija je samo druga strana procesa depolitizacije kulture i iskazuje se kao radikalno razdvajanje kulturno-etničkog i državno-političkog identiteta ili, izraženo u tradicionalnim filozofskim kategorijama, kao razdvajanje etosa i nomosa. Baš zato što je odvojen od etosa odnosno od kulturno-etničkog identiteta kao nečega što je uvijek partikularno, nomos, to jest državopravni identitet postaje apstraktan, besadržajan, čista normativna struktura koja kao takva mora poprimiti univerzalnu formu. U bosanskohercegovačkoj postojećoj konstituciji kulturno-etnički identitet ne samo što nije razdvojen od državopravnog identiteta nego je s njime i stopljen. Tačnije, državopravni identitet, u mjeri u kojoj je uopće vidljiv, rezultat je sporazuma (najčešće ad hoc, od slučaja do slučaja) predstavnika etničkih segmenata (zajednica) koji egzistiraju u Bosni i Hercegovini, ustavno imenovani konstitutivnim narodima, a ti sporazumi zasnivaju se na radikalnim formama konsocijacijske demokratije (mada se neki zalažu za „uvođenje“ ovog oblika demokratije u ustavni sistem Bosne i Hercegovine, kao da taj oblik demokratije već nije „uveden“ Dejtonskim sporazumom), pa politička praksa i pojavnost u Bosni i Hercegovine više egzistiraju kao (su)djelovanje tri „etničke države“ nego kao djelovanje i praksa jedne političke zajednice (države) – Bosne i Hercegovine. A za konsocijacijsku demokratiju, kao politički režim, ukoliko bi on bio „uveden“ u konstituciju Bosne i Hercegovine (a već je uveden, kako smo naprijed istakli) kaže se: „Konsocijacijski režim bi bio potpuno nelegitiman jer bi razorio samu strukturu prava i izbrisao svaku razliku između prava i politike.“⁹ Pošto je konsocijacijski režim već „uveden“ u Bosnu i Hercegovinu (da budemo malo cinični, taj režim je, zapravo, „uvezen“), on je značajno ne razorio, nego onemogućio demokratsko stvaranje prava i pravnog poretka u Bosni i Hercegovini i nerijetko pravo supstituirao takozvanim političkim sporazumima etno-nacionalnih oligarhija ili dekretima visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu.

Zakoni (pravo) moderne države moraju se odvojiti „od krvi tla“, od bilo koje vjeroispovijesti, tradicije i ideologije, da bi se

⁹ Asim Mujkić, nav. rad, str. 102.

postavila formalno-pravna mogućnost da čovjek „s bilo kojeg tla“, „bilo koje krvi“, vjeroispovijesti, ideologije, itd., postane jednakopravan (sa svim ostalim) član te države. Utoliko između moderne liberalne i otvorene države postoji konceptualna veza.

Država se može postaviti neutralno prema dobrima posebnih kultura samo pod uvjetom da se uspostavi primat individualnih nad kolektivnim pravima. Ako bi pojedinci stjecali svoja individualna prava tek kao pripadnici određenih kulturno-etničkih grupa, tada bi pripadništvo određenoj kulturnoj grupi prethodilo individualnim pravima, ili bi tada određeni kulturno-etnički sklop prethodio državi i otuda je određivao. Na ovom konceptu utemeljen je Dejtonski ustav. Takozvana ravnopravnost konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini „na njenom čitavom teritoriju“ (što je, zapravo, više fikcija nego stvarnost) ne znači i ravnopravnost građana Bosne i Hercegovine. Tolerantnost države prema razlikama u pogledu prirode dobra ima za posljedicu da nijedno posebno dobro ne pripada samom određenju države. Valjalo bi propitati – koje to dobro određuje ime (i ne samo ime) Republike Srpske, bez obzira na ustavnu proklamiranost ravnopravnosti konstitutivnih naroda i svih građana na teritoriju toga bosanskohercegovačkog entiteta. Ukratko, primat liberalnih prava uvjet je postojanja liberalne države. To znači da pojedinac prethodi zajednici utoliko što od njegove volje zavisi njen politički oblik. Liberali su pojedinca uzdigli na pijedestal izvornog nosioca prava na osnovu pojma prirodnih (preddruštvenih) prava koja su formulirali teoretičari društvenog ugovora kako bi izvršili radikalnu kritiku do tada vladajućih organicističkih teorija po kojima je država totalitet koji prethodi svojim dijelovima i koja je „viša“ u odnosu na njih, zbog čega nema slobode pojedinca koja bi bila nezavisna od te cjeline.

Irelevantnost kulturno-etničkog određenja za konstituciju države implicira stav da kulturno-etničko pripadništvo ne može biti osnova za stjecanje bilo kakvih prava. Iz navedenog razloga, kulturno-etničke grupe ne mogu se posmatrati kao političke jedinice u bilo kom smislu, odnosno njima se ne mogu dodijeliti bilo kakva posebna kulturna i politička prava, kao pravo na zaštitu vlastite kulturne posebnosti (samouprava), pravo na specijalnu političku zastupljenost i sl. Za bosanskohercegovačku političku i društvenu

stvarnost, koja je u izrazitoj suprotnosti izrečenom opisu odnosa kulturno-etničkih zajednica i države, kaže se sljedeće: „Ma kako na prvi pogled imamo posla sa dva međusobno isključiva procesa – etnizaciju države i podržavljenje etnija – gledano prema sagledivim posljedicama oba procesa, što je za sve nas u Bosni i Hercegovini od posebnog značaja, riječ je o jednom te istom procesu. Oba se svode na prihvatanje etničkih matrica samoidentifikacije koja podrazumijeva institucionalno-političko-kulturno homogeniziranje, odnosno mobiliziranje jednog dijela bosanskohercegovačke populacije kojeg projicira, oblikuje i ‘vodi’ etnička, politička, kulturna i kvazi-buržoaska oligarhija, ili elita koja ima političku, ekonomsku i kulturnu moć.“¹⁰ Navedeni pristup liberala u odnosu na društveni i politički značaj kulturno-etničkog proistjecao je iz njihovog dosljednog slijeđenja individualističke paradigme i njihovog uvjerenja da ova paradigma na posredan način štiti i grupe, jer garantira osnovna građanska i politička prava svim pojedincima nezavisno od toga kojoj grupi pripadaju, pa time štiti i prava grupa. Bazična ljudska prava, u koja spada i sloboda udruživanja, upražnjavaju se, smatraju liberali, u zajednici s drugima i tako osiguravaju grupni život u svoj njegovoj raznovrsnosti. Isto tako, „politički liberalizam (idealno tipski) pretpostavlja laičku državu koja priznaje slobodu vjeroispovijesti i prepušta je građanima – državljanima, kao njihovu privatnu stvar. Zapravo, s nastankom liberalne države i dolazi do konačnog razdvajanja političke (državne) i civilne (nedržavne) sfere, u koju pripada građansko (civilno) društvo sa svojim ekonomskim te vjerskim, i uopće moralnim životom“.¹¹

Čistom građanskom principu, dakle, imanentan je državno-teritorijalni pojam nacije koji je potpuno očišćen od kulturno-etničkog elementa, što je, zapravo, izjednačavanje nacionalnosti i državljanstva, odnosno odvajanje etniciteta od države i njegovo izmještanje u sferu civilnog društva. Uzdizanje kulturno-etničkih grupa iznad razine civilnog društva, u javnu sferu, značilo bi odstupanje od čistih liberalnih principa, u ovoj ili onoj mjeri. Svaki

¹⁰ Isto, str. 65.

¹¹ Milan Mesić: Multikulturalizam, Zagreb, 2006, str. 16.

takav pokušaj značio bi da se prava dodjeljuju zavisno, a ne nezavisno od kulturnog pripadništva, to jest da kulturno-etničko pripadništvo služi kao osnova za stjecanje prava, da pojam nacije nije očišćen od kulturno-etničkog elementa, da su kulturno-etnički elementi značajni za konstituciju javno-političke sfere, da se načelo jednakog tretmana svih subjekata u društvu zamjenjuje načelom nejednakog tretmana, čime se dovodi u pitanje status države kao neutralne instance, itd. Međutim, moguća je koegzistencija različitih etničkih grupa i njihovih formi života i u liberalnoj demokratiji, u kojoj je identitet pojedinca povezan s kolektivnim identitetima, i to mnogim, a ne samo isključivo etničkim. „U smislu koji označava W. Kymlicka individuum je nosilac odgovarajućih prava na kulturnu pripadnost.“¹² Također, „prema Habermasu, pluralističko demokratsko društvo i ustavna država su stabilni i pod pretpostavkom identiteta političke kulture. A identitet političke kulture, pak, treba misliti kao ustavni patriotizam koji istovremeno izoštrava osjećaj za mnogostrukost i integritet koegzistirajućih formi života“.¹³

Pošto smo govorili o idealnom modelu organizacije liberalne države, moglo bi se reći o čistom teorijskom konstrukt, koji se apstrahira od djelovanja konkretnih historijskih elemenata, u procesu njegove primjene na različite historijske kontekste dolazilo je do manjeg ili većeg odstupanja od njega, pri čemu, ako su u pitanju moderne demokratije, ta odstupanja nisu ugrozila minimum pretpostavki liberalno-građanske države.

Posmatrano na empirijskom planu, po načinu svog nastanka i po svome formalno-proceduralnom ustrojstvu najbliže naznačenom idealnom modelu su SAD. SAD nisu nastale na način tako što su ljudi zajedničkog porijekla i zajedničke historije zasnovali svoju državu. Ameriku kao državu nije zasnovala kulturno-etnički homogena populacija. Na osnovu imena države ne može se zaključiti kakvog su porijekla ljudi koji u njoj žive. Iako se stanovnici Amerike kulturno-etnički veoma mnogo razlikuju, svi

¹² Abdulah Šarčević: *Politička filozofija i multikulturni svijet...*, Sarajevo, str. 585.

¹³ Jasmina Babić-Avdispahić: *Etika, demokracija i građanstvo*, Sarajevo, 2005, str. 127.

oni imaju jedan te isti javni identitet – svi su oni po nacionalnosti Amerikanci. To je moguće zbog toga što se u ovoj zemlji kulturno-etnički i državno-politički identitet radikalno razdvojeni. U SAD ustavni i bazični zakoni ne poznaju takve kategorije kao što su etničke i nacionalne manjine, posebna kulturna i politička prava, srazmjernu zastupljenost etničkih i nacionalnih manjina u legislaturi i slično. Iako na nivou fakticiteta, bar po samorazumijevanju određenih društvenih grupa, etničke i nacionalne manjine postoje, one nisu formalno priznate. Gledano s formalne strane stvari, vlada pravilo jednakog tretmana i zbog toga tu u punoj mjeri funkcionira princip jedan čovjek jedan glas. Ovakav način ustavne konstitucije Amerike rezultat je historijskih okolnosti. Ona je, naime, imigrantsko društvo, u nju imigranti nisu dolazili kao zbijene masovne kulturno-etničke skupine, već kao pojedinci i porodice, tako da se pripadnici određenih kulturno-etničkih skupina nisu koncentrirali na nekom dijelu velike američke teritorije, već su bili raspršeni po čitavoj zemlji.

4. Multikulturalizam

Ključni pojmovi koje liberali upotrebljavaju pri obrazlaganju i interpretaciji države/društva: ravnodušnost prema zajedničkom dobru, neutralnost države, proceduralizam, jednaki tretman, apstraktni građanin, autonomni pojedinac, sloboda biranja između različitih kulturnih opcija i slično, postaju predmet kritičkog preispitivanja od strane multikulturalista. Multikulturalisti dovode u pitanje noseći liberalni postulat razdvajanje države i društva. Oni prigovaraju liberalizmu zbog apologije i jednostrane ekspanzije privatnog sektora na račun javnog, jer liberali shvaćaju državu kao skup univerzalnih procedura datih u ustavu, dakle kao prevalentno političku kategoriju, polazeći od pojedinca kao jedinice izvan etničke ili druge slične zajednice, odvojenog od njegovih prepolitičkih, predustavnih veza koje nastaju u zajednici u kojoj se ljudi rađaju i žive. Međutim, po stajalištu multikulturalista, kulturno-etnički identitet čovjeka, kao neodvojiv od kulturno-etničkog identiteta posebne zajednice kojoj ovaj pripada, nije irelevantan za njegov politički identitet, jer će značajan broj ljudi pokazivati

tendenciju da se pri donošenju političkih odluka (naprimjer, na izborima) rukovodi ne samo političkim kriterijima nego i kriterijima kulturno-etničkog pripadništva. Drugim riječima, oni će se u svojoj političkoj djelatnosti ponašati ne samo kao pripadnici političke zajednice nego i kao članovi posebnih kulturno-etničkih zajednica, kao nosioci njihovih identiteta. Stoga država realno ne može biti puki konvencionalni identitet čiji su zakoni i institucije neutralni prema primordijalnim, pretpolitičkim vezama u koje stupaju ljudi kao pripadnici posebnih zajednica. Neuvažavanjem ove činjenice, po mišljenju multikulturalista, koncipira se država kao instanca ravnodušna prema zajedničkom dobru, mada je zajedničko dobro (smatraju multikulturalisti) rezultanta ovih primordijalnih i pretpolitičkih veza, od čijeg karaktera zavisi i sam karakter političke zajednice. Posmatrano u navedenoj relaciji, kolektivni identitet ima primat u odnosu na individualni identitet, pa, prema tome i kolektivna prava imaju prednost u odnosu na individualna prava, jer je etnička ili druga zajednica jedini medij posredstvom kojeg se može stjecati i individualni identitet. Naravno, postoje i drugačija, opravdana stajališta, koja uvažavaju realnost postojanja kolektivnih prava, ali ističu da se ta prava (kolektivna prava) mogu zaštititi indirektno „garantiranjem temeljnih civilnih i političkih prava svih individuuma, neovisno o kojoj se etnokulturnoj grupi radi.“¹⁴ Naprimjer, religijske manjine mogu se zaštititi indirektno, putem garantiranja individualne slobode vjere, tako da ljudi mogu da stvaraju zajednice s drugim suvjernicima, lišeni straha od diskriminacije ili neodobravanja. „Zato je u poslijeratnom razdoblju stvoreno uvjerenje kod liberalnih ljudi da se religijska tolerancija temelji samo na odvajanju crkve od države. I da nudi već model za sva pitanja oko etnokulturnih diferencijacija u suvremenosti.“¹⁵ Ukratko, cilj je univerzalnih ljudskih prava da otklone svaku diskriminaciju na osnovu pripadnosti vjeri, naciji, kulturi, osobito u multietničkom društvu.

Multikulturalisti uzdižu vrijednost bratstva, solidarnosti, harmonije, neposrednih ljudskih odnosa, daju prevagu moralnim

¹⁴ Abdulah Šarčević, nav. rad, str. 585.

¹⁵ Isto, str. 587.

vezama u odnosu na instrumentalnu racionalnost, daju prevagu životu u zajednici koji se poima kao posvećenost određenoj višoj nadindividualnoj svrsi. Između termina multikulturalizma i komunitarizma, u osnovi, može se staviti znak jednakosti. U funkciji suprotstavljanja liberalizmu, multikulturalizam, kritizirajući razdvajanje države i društva, implicira i podržava manji ili veći stepen reafirmacije organske zajednice. Dovođenje u vezu individualnog identiteta i identiteta zajednice u kojoj se živi postaje do kraja transparentno kod radikalnih multikulturalista. Načelno gledano, komunitarizam zastupa stav da su djelatnosti pojedinaca determinirane njihovim kolektivnim identitetom. Priznanje vrijednosti pojedinaca implicira priznanje vrijednosti njihove kulturne (etničke) zajednice. Oni komunitaristi koji nastoje da pomire multikulturalizam, s uvažavanjem individualnih sloboda, kao naprimjer W. Kymlicka, posmatraju ove posebne kulture kao kontekst unutar kojeg njihovi pripadnici biraju između različitih kulturnih opcija. Posebna kultura, i pored sve svoje osobitosti, koja je rezultat dugotrajnog slijeđenja partikularne tradicije, heterogenizira se do određenog stepena uslijed komunikacije s drugim posebnim kulturama. Ona svojim članovima ne isključuje mogućnost izbora između različitih opcija, već jedino ograničava samo polje ovih opcija između kojih se bira. U vezi s rečenim je i tvrdnja teoretičara multikulturalizma W. Kymlicke, koji kaže: „Protivnici multikulturalizma često kažu da on getoizira manjine te koči njihovu integraciju u mainstream društvo, zagovornici odgovaraju da ta briga za integraciju odražava kulturni imperijalizam.“¹⁶ Ako se „baci pogled“ na bosansko-hercegovačku aktuelnu političku i društvenu stvarnost, čini se da su „razne getoizacije“ stanovništva prisutne na raznim nivoima i u različitim oblastima, a iste se učvršćuju permanentnim „proizvođenjem straha“ od onog drugog (drugih), a „proizvođači“ navedenih strahova su ljudi koje označavamo „nacionalistima“. (Nemamo adekvatniji naziv.) Isto, u odnosu na postojeću bosansko-hercegovačku stvarnost, s pravom se kaže: „U nastupajućoj pauperizaciji u Bosni i Hercegovini, pauperizaciji koja pogađa većinu stanovništva bez obzira na etnicitet i religiju, ako predstavnici

¹⁶ Will Kymlicka: Multikulturalno građanstvo, Zagreb, 2003, str. 18 i 19.

države ne budu hitno iznašli prikladnu socijalnu i ekonomsku politiku, govor o političkoj i kulturnoj ugroženosti kolektivnih identiteta sve više će se raskrinkavati kao odvrćuća strategija i ideologija zastupnika države i nastajuće buržoaske oligarhije u cilju maskiranja nesposobnosti i nevoljnosti građenja efikasne i pravedne ekonomske i društvene politike.¹⁷ Svakako, pravednost treba prvenstveno shvatiti „kao pravila koja će pojedincima omogućiti najveću količinu slobode u težnji za njihovim vlastitim ciljevima“.¹⁸

I umjereni i radikalni komunitarci pridaju kolektivnim identitetima daleko veći značaj od klasičnog liberalizma. U multikulturnim društvima poseban problem može biti odnos između manjinskih i većinskih kultura. Osiguranje uvjeta za razvoj vlastite kulture implicira njeno javno priznanje, to jest dodjelu kulturnim grupama specijalnih, posebnih prava. Na taj način kulturne grupe postaju konstituensi javne sfere. (U Bosni i Hercegovini rekli bismo „konstitutivni narodi“.) Multikulturalizam za razliku od liberalizma nastoji da se proširi javni prostor i izvrši politizacija društva. Razlike među kulturnim identitetima nisu nešto prema čemu država treba da se odnosi neutralno. Pravno-politički identitet države mora prilagoditi, odnosno akomodirati kulturne razlike, što je odstupanje od čistog liberalnog modela. Kulturno-etnička pripadnost postaje osnova za stjecanje pojedinih prava. U tom slučaju država se ne ustanovljava samo kao država građana, već i kao država različitih kulturno-etničkih zajednica ili nacija u kulturno-etničkom smislu, pa navedeni kolektiviteti dobijaju politički subjektivitet.

Stepen spomenutog prilagođavanja državno-političkog identiteta kulturnim razlikama koje postoje na nivou društva zavisi od posebnih prava koja se dodjeljuju. Ova posebna kulturna i politička prava najčešće se razvrstavaju u tri osnovne grupe. Tu se, prije svega, misli na identitetska prava (jezička prava, nacionalni simboli i slično) i na finansijsku podršku i pravnu zaštitu specifičnosti kulturnih praksi kulturno-etničkih grupa. Drugo, priznaju se specijalna, reprezentativna prava, to jest osiguranje određenog broja mjesta

¹⁷ Jasminka Babić-Avdispahić, nav. rad, str. 117 i 118.

¹⁸ Raymon Plant: Suvremena politička misao, Zagreb, 2002, str. 102.

za kulturne grupe, kako etničke tako i neetničke, u centralnim institucijama države (parlament, javne službe i slično). I napokon, priznaju se prava na samoupravu, pri čemu se u ovom slučaju misli na različite oblike prenošenja vlasti sa centralnog nivoa na manjinske kulturno-etničke entitete u cilju osiguranja razvoja njihovih osobitih kultura, što podrazumijeva i različite modalitete političke autonomije ili teritorijalne jurisdikcije. Najsporniji je ovaj posljednji tip posebnih prava, jer je integrativnu funkciju prethodne dvije vrste prava lakše dokazati. Naime, prava na samoupravu mogu, ako su prekomjerna, ohrabrivati manjinske grupe da sebe smatraju kao posebne entitete kojima je inherentno pravo da u potpunosti upravljaju sami sobom, čime te grupe sve više postaju „države u državi“, što u krajnjoj liniji vodi ka secesionizmu. U literaturi se mogu uočiti tri modela moguće političke integracije (kao protuteže dezintegraciji i separatizmu) koja teže pomiriti zahtjeve za jedinstvom i diverzitetom. Ti modeli su: proceduralistički, civilni asimilacionistički i miletski. Proceduralističko stajalište pretpostavlja formalnu i neutralnu državu koja ustanovljava nužna opća pravila, ostavljajući državljanima svu ostalu slobodu da vode svoje samoizabrane živote. Civilni asimilacijski pristup pretpostavlja sporazum o zajedničkoj političkoj kulturi, koja uključuje javne ili političke vrijednosti, ideale, prakse, institucije, načine političkog diskursa i samorazumijevanje. Zagovornici miletskog modela polaze od gledišta da su ljudska bića ponajprije kulturna, ukotvljena u svojim zajednicama. Od države se očekuje ne samo uzdržavanje od miješanja u unutrašnje stvari kulturnih zajednica nego i priznavanje i institucionaliziranje njihove autonomije.¹⁹

Općenito gledajući, kritičari multikulturalizma upućuju na činjenicu da grupno-diferencirana prava mogu slabiti osjećanje zajedničkog građanskog identiteta koje drži građansko društvo na okupu. Multikulturalno građanstvo može biti činilac društvenog nejedinstva i unutrašnje nestabilnosti i tako reducirati spremnost građana na uzajamnu solidarnost koja se pokazuje nužnom za funkcioniranje demokratije. Mnogi liberali smatraju da jedini način da se razvije zajednički građanski identitet jeste uspostava kulturno

¹⁹ Vidjeti šire: Milan Mesić, nav. rad, str. 107-110.

neizdiferenciranog građanstva. U vezi s navedenim korespondira i sljedeći stav: „Kako god bilo, ako kao nosioce prava naroda priznajemo etnije, koje označavamo bilo na osnovu ‘objektivnih‘ kriterija etniciteta bilo samo na osnovu volje ljudskih skupina da budu priznate kao takve, i bez obzira na to da li im time priznajemo ili ne priznajemo pravo da osporavaju postojeće državne okvire, to može biti samo na štetu demosa, zato što takvo priznavanje podrazumijeva kršenje individualnih prava koje prati kako borbu za samopotvrđivanje tako i osporavanje državne vlasti.“²⁰ Između primata individualnih prava i moderne predstavničke demokratije postoji konceptualna veza utoliko što je taj primat nužan uvjet za ovaj politički oblik vladavine. Stoga sve liberalno-demokratske političke zajednice moraju biti konstituirane kao države građana u kojima njeni članovi stječu neposredno svoja građanska prava, a ne posredstvom svog pripadništva kulturno-etničkoj grupi. Da li će ove političke zajednice biti samo države građana ili će one biti konstituirane i kao multikulturene države u kojima posebne kulturno-etničke zajednice uživaju posebna prava zavisi od kontekstualnih razloga. Ono što je dobro u multikulturalizmu jeste to što on čiste apstraktne liberalne principe suočava sa konkretnim historijskim kontekstom, to jest s realnim životnim problemima čije je razrješenje često moguće jedino ustupcima liberalne koncepcije primordijalističkoj koncepciji.

Kada je riječ o odnosu između liberalizma i multikulturalizma, problemi se javljaju i na planu interpretacije predstavničke demokratije. U središtu pažnje multikulturalista je ideja grupnog predstavljanja ili, preciznije, predstavljanja različitih kulturnih grupa, kako etničkih tako i neetničkih. Pri ovome jedni insistiraju na kontekstualnim, a drugi na principijelnim razlozima na kojima se može uspostaviti generalna multikulturalna teorija grupnog predstavljanja. Prvi se manje-više zalažu za specijalnu predstavljenost onih kulturnih grupa koje su, iz različitih razloga, dugo bile u neravnopravnom položaju. Ova posebna reprezentativna prava ne tumače se kao navedenim grupama inherentna prava, već kao privremena. Kad nestanu okolnosti koje su izazvale njihovu

²⁰ Tarik Haverić: *Ethnos i demokratija*, Sarajevo, 2006, str. 237.

nedovoljnu zastupljenost, prestat će i potreba za ovim pravima. Razlozi zbog kojih se oni drugi, principijelisti, zalažu za posebna reprezentativna prava kulturnih grupa proističe iz samog karaktera ovih grupa kao takvih. Kulturne grupe su osobite utoliko što ih karakterizira specijalni način života, to jest posebna kultura življenja. Zbog ovih svojih osobitosti, kulturne grupe mogu u punoj mjeri zastupati samo njihovi članovi, oni koji dijele iskustvo grupe koju predstavljaju, jer samo oni mogu razumjeti njihove osobite potrebe i interese. Da bi društvo na adekvatan način bilo predstavljeno u legislaturi, neophodno je da njegov sastav oslikava strukturu društva datu postojanjem bitno različitih kulturnih grupa. Društvo će biti u punoj mjeri predstavljeno u legislaturi samo pod pretpostavkom da sve kulturne grupe budu predstavljene u njoj, a ovo posljednje će biti slučaj samo ako ove grupe budu predstavljali njihovi pripadnici, i to u skladu ili s načelom srazmjerne grupne zastupljenosti ili s principom „jedna grupa jedan glas“, kako bi se izbjegla majorizacija manjih grupa od velikih grupa. Sasvim je jasno da je ovakav način predstavnštva u suprotnosti s liberalno-demokratskom koncepcijom reprezentacije.

5. Evropska politička budućnost Bosne i Hercegovine

Evropska politička budućnost Bosne i Hercegovine prvenstveno je „u njenim rukama“, ali valja imati u vidu da kada je u pitanju prijem u Evropsku uniju onda „pravila prijema“ određuje Evropska unija, a ne država kandidat za prijem u članstvo. Čini se da temeljni kriterij koji treba ispuniti Bosna i Hercegovina da bi bila primljena u članstvo Evropske unije, a koji se odnosi na njeno ustavno uređenje, jest da suverenitet u Bosni i Hercegovini treba pripadati njenim građanima i državi kao političkoj zajednici građana, a ne etničkim i vjerskim grupama. Ovo iz razloga što je općepoznato da se na etno-religijskim zajednicama ne može konstituirati državni poredak. To je moguće jedino u teokratskim društvima. Također, treba imati u vidu da je „sadašnje stanje u Europi neuredno i komplicirano i vjerojatno da će tako i ostati: u Europi postoji više nacionalnih država nego ikad prije, koje surađuju preko niza međunarodnih organizacija. Veliko doba autonomije

nacionalnih država je prošlo, a globalizacija kapitala (i radne snage) prisiljava zemlje da odustanu od isključive kontrole određenih područja politike“.²¹ Sadašnja Evropa (konkretnije, Evropska unija) preklapajućih suvereniteta ne bi smjela zanemariti postojanje velike raznolikosti kultura i tradicija na svom tlu. Stoga Evropa mora biti i ostati činilac razumijevanja, bez obzira što oklop nacionalnih kultura, historija i vrijednosti, pa i različitih političkih interesa, Evropljanima nerijetko otežava kohezivno i brzo djelovanje, posebno u kriznim situacijama. (Očit primjer za navedeno je djelovanje Evrope za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini.) Isto tako, značajno je naglasiti da „proces institucionalne reforme Evropske unije karakteriše prije svega evolutivni karakter, kao i dugoročnost, ali uz varirajuću dinamiku u zavisnosti od ekonomskih uslova i političkog miljea u samim državama članicama EU“.²² U velikoj mjeri Unija je u tome uspjela zahvaljujući supranacionalnom djelovanju svojih organa. Pravni sistem Unije se neprestano dograđuje evolucijom odlučivanja i u oblastima drugog i trećeg stupa saradnje. Proces delegiranja nacionalnih jurisdikcija članica EU na institucije EU u brojnim oblastima je vrlo značajan i pokazuje tendencije daljnjeg napretka. Minimalna pozicija, kakva je na primjer sadržana u Kopenhagenskim načelima proširenja prema Istoku, zahtijeva od zemalja pristupnica samo razvijenu demokratiju, tržišnu ekonomiju i sposobnost primjene evropskih pravnih propisa. Proces europeizacije događa se u dva smjera: prema unutra, stalnim proširivanjem kompetencija EU i strukturalnim prilagođavanjima u zemljama članicama. Prema vani, proces europeizacije vrši se stalnim proširivanjem Unije i „izvozom“ njenih normi i pravila („transfer prava“). Još ne postoji potpuna jasnoća o „finalitetu“ Evrope. Gdje Evropa završava? Šta pripada Evropi? Odgovora na naznačena pitanja nema. (U kontekstu postavljenih pitanja, Evropa se ne bi mogla izjednačiti s nekom određenom institucionalnom formom, pa ni sa EU.) „Evropa je, dakle, vrlo

²¹ Mark Mazower: *Mračni kontinent – Europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb, 2004, str. 383.

²² Dr. Gordana Ilić-Gasmi: *Reforma Evropske unije – institucionalni aspekti*, Beograd, 2004, str. 281.

kompleksan i pokretan politički projekt.²³ Evropa je danas u pokretu, Evropa je pokret u trajnom procesu promjena i ne može se razumjeti u okviru pojmovnog horizonta društva i politike nacionalne države. Evropska unija se 2004. godine proširila prema Istoku i time je prevladala duboki rascjep nastao „pravim“ i hladnim ratom u 20. stoljeću. Evropa se politički u nekim segmentima sporo miče s mrtve tačke. Način na koji je sebi pokušala dati ustav samo je jedan od primjera. Ipak, upotpunjavanjem unutrašnjeg tržišta EU i proširivanjem na Istok, evropska politika se temeljno promijenila, a globalizacija i novi međunarodni odnosi učinili su da su se, bar načelno, pomaknule vanjske koordinate evropske integracije. U takvoj situaciji ne koriste samo institucionalne reforme, kao što je donošenje evropskog ustava. Treba učiniti mnogo više, iznova promisliti Evropu.

„Slučaj“ Bosne i Hercegovine, pa i u kontekstu njene evropske političke budućnosti, prilično precizno je „opisao“ Frensis Fukujama na ovaj način: „Ako je propala država dovoljno srećna da postigne mali nivo stabilnosti uz međunarodnu pomoć (kao u slučaju Bosne), onda stupa na scenu druga faza. Ovdje je glavni cilj stvoriti samostalne državne institucije koje mogu opstati nakon povlačenja spoljašnje pomoći. Ovu fazu je mnogo teže izvesti od prve, ali je ona od ključnog značaja stranim silama ako ikada požele da dostojanstveno napuste dotičnu zemlju.“²⁴ Dakle, iz citirane sentence proizlazi da je trenutno Bosna i Hercegovina s malim „nivoom državnosti“, što, dakako, opredjeljuje u najvećoj mjeri i njenu sposobnost i mogućnost uključivanja u evropske integracije.

Čini se samo da postoji jedno pravilo na osnovu koga Bosna i Hercegovina može krenuti naprijed, pa i u pravcu prijema u članstvo Evropske unije. To je pravilo kompromisa, bez koga ni Evropska unija ne bi imala budućnost. Jer, u Bosni i Hercegovini danas egzistiraju tako suprotstavljene i divergentne etnopolitičke koncepcije da je pitanje kompromisa, u osnovi, pitanje opstanka Bosne i Hercegovine, a potom i pitanje njene evropske političke budućnosti. Naravno, ako Bosna i Hercegovina želi u Evropsku

²³ Ulrich Beck-Edgar Grande: Kozmopolitska Europa – Društvo i politika u drugoj moderni, Zagreb, „006“, str. 25.

²⁴ Frensis Fukujama: Građenje države, Beograd, 2007, str. 114.

uniju, pravila kompromisa moraju se „kretati“ unutar pravila i standarda EU. Pri svemu treba imati u vidu, po našoj ocjeni, „adekvatno određenje“ multinacionalne (multikulturne) države kakva je i Bosna i Hercegovina, a koje (određenje) daje Michael Walzer. „Multinacionalne (multikulturne) države su sastavljene od skupina koje nisu vezane za posebne teritorije, već žive pomiješano i stoga ne mogu zahtijevati teritorijalnu autonomiju. Država je od ovih skupina odvojena i neovisna, ona svoje pripadnike ne tretira kao pripadnike spomenutih skupina, već kao slobodne pojedince. Ovi svoj moderni politički ‘identitet’, tj. status građana, u pravilu vežu za zajedničku državu, ali ga i upotpunjuju različitim kulturnim ‘identitetima’ i time stvaraju poznate ‘identitete sa spojkom’. To implicira kako toleranciju države u odnosu prema različitim kulturama svojih građana, kao u imperijima, tako i međusobnu toleranciju tih građana u njihovim međusobnim odnosima, kao u federacijama.“²⁵

²⁵ Michael Walzer: Pluralizacija pravednosti i zajedništva, u: Mojmir Križan: Pravednost u kulturno-pluralnim društvima, Osijek – Zagreb – Split, 2000, str. 162 i 163.